

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНО
ДОЦІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

У статті узагальнено спроби різних науковців визначити особливості та типологію поведінки. Здійснено аналіз сутності та структури поняття „екологічно доцільна поведінка”, у ході якого важливо звернутися до розгляду категорій „поведінка” та „доцільність”. З’ясовано, що поведінка особистості зумовлена ланцюгом складних психологічних утворень: цінностями, потребами, інтересами та мотивами. Обґрунтовано структурні компоненти екологічно доцільної поведінки (знання про об’єкти природи та норми і правила поведінки в природі; інтерес до об’єктів природи, ставлення до об’єктів природи як до суб’єктів взаємодії, переживання стосовно об’єктів природи, свідомі дії та вчинки, зумовлені ціллю збереження природи), а також сформульовано її визначення щодо учнів початкових класів.

Ключові слова: поведінка, доцільність, екологічна поведінка, екологічно доцільна поведінка, цілепокладання, учні початкових класів.

Постановка проблеми. Успіх трансформаційних процесів на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України значною мірою залежить від того, чи будуть створені умови для вирішення глобальних суперечностей у взаємозв’язках суспільства і природи. Загострення екологічної ситуації зумовило зростання уваги до питань екологічного виховання підростаючого покоління за взаємодії всіх інституцій, причетних до освіти.

Важливість екологічного виховання особистості означена в Законах України „Про освіту”, „Про загальну середню освіту”, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Національній програмі виховання дітей та молоді, інших нормативних документах.

Сучасна парадигма освіти спонукає освітню галузь, навчальний заклад і сім’ю до конкретних кроків на шляху формування екологічної культури особистості загалом і її екологічно доцільної поведінки зокрема. Екологічно спрямоване, особистісно орієнтоване виховання учнів початкових класів у школі

й сім'ї можливе лише за умови спеціальної підготовки вчителів початкових класів, удосконалення виховної майстерності батьків.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз змісту екологічної освіти та виховання в сучасній педагогіці здійснено А. Н. Захлебним, І. Д. Зверевим, Г. П. Пустовітом, І. Т. Суравегіною, у працях яких висвітлені концептуальні засади досліджуваного та запропоновані відповідні методики.

Проблема екологічного виховання школярів вивчалася в різних аспектах, зокрема: формування екологічної компетентності, екологічної культури, ціннісного ставлення до природи, екологічно мотивованої поведінки учнів (О. О. Колонькова, О. Л. Пруцакова, Н. А. Пустовіт, С. В. Скрипник, І. В. Трубнік).

Мета даної статті полягає в теоретичному обґрунтуванні сутності та структури поняття „екологічно доцільна поведінка” й визначенні особливостей та типології поведінки учнів початкових класів.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить аналіз наукових джерел, провідним у формуванні екологічної культури особистості є діяльнісно-поведінковий підхід. Щодо молодшого шкільного віку пріоритетним завданням є формування норм і правил поведінки у природі на підставі міжпредметних зв'язків під час навчальної та позанавчальної діяльності учнів.

Як зазначає І. Т. Суравегіна, у молодшому шкільному віці учні набувають елементарних екологічних навичок на основі яскравих образів і глибокого чуттєвого сприйняття єдності краси природи та гідних вчинків щодо до неї. Набуття навичок екологічної поведінки, вияв екологічних мотивів і реалізація стратегій взаємодії з природою забезпечують екологічно доцільну поведінку особистості.

Таким чином, екологічно доцільну поведінку розглядаємо як особистісну характеристику і головний показник сформованості екологічної культури особистості учня початкових класів. З метою визначення сутності поняття „екологічно доцільна поведінка” важливо звернутися до розгляду категорій „поведінка” та „доцільність”.

Філософський енциклопедичний словник визначає поведінку як властиву живим істотам взаємодію з навколишнім середовищем. Поведінка людини розглядається як така, що має природні передумови, однак у своїй основі соціально зумовлена. Вона регулюється заздалегідь поставленою метою і координується із ціннісною сферою особистості.

На думку провідних філософів (Е. Ф. Губський, Г. В. Корабльова, В. А. Лутченко), ціннісні аспекти поведінки найбільш виразні тоді, коли дії набувають характеру вчинку, тобто особистісно значущого акту. У „Філософському енциклопедичному словнику” зазначено, що вчинок – це дія, за яку людина відчуває свою відповідальність. Він належить до моральної сфери, завжди є вираженням людини як цілого, однією з форм вияву цілеспрямованої діяльності [5].

Отже, поведінка та вчинки – найзагальніші форми цілісного вияву активності особистості як суб’єкта, які відбивають систему цінностей особистості. На думку К. О. Абульханової-Славської, саме суб’єкт визначає потрібні кількісні характеристики активності для різних форм діяльності (на виробництві, в побуті, в сім’ї), а також якість цієї активності. У свою чергу цінності є відправним пунктом поведінки людини.

Як зазначає Г. С. Тарасенко, панування в суспільстві утилітарної психології позначається на ціннісних параметрах ставлення особистості до природи. Навіть наукові знання, здобуті задля прагматичних цілей, реалізації власних потреб, стають бездуховними, а отже, не можуть складати підґрунтя екологічно доцільної поведінки та діяльності у довкіллі. Зв’язок між здобуттям наукових знань і моральним розвитком особистості майже відсутній: останній може відставати від рівня знань, а знання моральних норм можуть не збігатися з реальною поведінкою особистості [4].

Ставлення дитини до навколишнього середовища є сплавом знань, почуттів і практичного досвіду. Ця ідея чітко висловлена В. М. Мясіщевим: „...у кожному психологічному факті тією чи іншою мірою відображено три рівні, три аспекти, або три компоненти (пізнавальний, вольовий та емоційний) та в різних видах

психічної діяльності виявляються по-різному”. Тому однією з основних вимог до процесу виховання є всебічність одночасного впливу на свідомість, почуття і поведінку особистості.

Отже, учням необхідні не тільки спеціальні екологічні знання, а й знання моральних норм, які подаються у доступній формі з урахуванням вікових особливостей дитини. На думку С. Г. Якобсон, „ми зустрічаємося нерідко з плутаниною в моральних уявленнях дітей” [7, с. 35]. Автор вважає, що в дитини слід виробити потребу в знаннях, щоб вимоги, які висувуються до неї, ставали її власними вимогами. Для цього необхідно замінити безпосереднє висування вимог такою організацією діяльності, за якої те, що повинно бути засвоєне, перетворюється на необхідний засіб у досягненні мети.

Потреби й інтереси є передумовою діяльності, а коли суб’єкт починає діяти, тоді головним рушієм стають мотиви. Характеризуючи мотиви, слід звернутися до досліджень І. В. Імедадзе, А. Маслоу, які обґрунтували полімотивацію діяльності, а саме, зазначили, що поведінка, як правило, детермінується сукупністю кількох потреб. Якщо одночасно діють кілька мотивів, а до складу кожного з них входить багато потреб, ідеться про полімотивацію.

На думку І. В. Імедадзе, мотив – це суб’єктивна цінність діяльності, яка відбиває інтегровану дію всіх потреб, а мотиваційні системи є продуктом розвитку всіх рушійних сил людини, її діяльності, життєвої практики, соціалізації та становлення її особистості. Мотив є найвищою формою збудження та регуляції діяльності, взаємодії людини з довкіллям [2].

Важливу роль у формуванні механізмів поведінки школяра, як наголошують психологи Л. І. Божович, Л. С. Славіна, відіграє моральна мотивація. Моральний мотив – це складне психологічне новоутворення, що виникає в дитини під впливом певним чином організованої поведінки. До структури цього новоутворення належать знання щодо поведінкових норм, відповідні емоції та звички. Формування у дітей моральних мотивів справедливо вважається ядром усього морального виховання. Це особливо цінні дієві мотиви,

мотиви дій, які, за твердженням П. М. Якобсон, часто виступають як сильний інтерес до здійснення певної діяльності.

На думку В. О. Василенко, А. Г. Здравомислова, Є. А. Подольської для того, щоб виник мотив дій, потреба має актуалізуватися, внутрішньо пов'язатися з реальним об'єктом, що спричинює виникнення інтересу. Таким чином, потреба спричинює інтерес та є підґрунтям для його формування. Потреби й інтереси відбивають стійке ставлення суб'єкта до дійсності, що свідчить про спільність між ними. Цінності формують потреби й інтереси людини, але й існує зворотний зв'язок: потреби й інтереси стають причиною формування цінностей.

Інтереси, у свою чергу, виражають ставлення суб'єкта до предметного світу. На думку О. В. Киричук інтерес – це стимул, який діє завдяки своїй значущості й емоційній привабливості, тому врахування інтересів дітей особливо важливе під час організації позакласної виховної роботи. Інтереси є як і передумовою навчання та виховання, так і його результатом, тому педагогічна робота повинна спиратися на інтереси дітей і водночас формувати їх (С. Л. Рубінштейн). У зв'язку з цим, інтереси потрібно розглядати, з одного боку, як засіб більш ефективного педагогічного впливу, а з іншого – вони мають бути метою всієї педагогічної роботи.

Поведінка особистості зумовлена ланцюгом складних психологічних утворень: цінностями, потребами, інтересами та мотивами. Отже, поведінка – це система дій і вчинків особистості, зумовлена особистісними цінностями, спрямована на перетворення та зміну навколишнього світу, що певною мірою стосується інтересів суб'єктів та об'єктів взаємодії. Відповідно екологічною поведінкою вважатимемо таку систему дій і вчинків особистості, що безпосередньо або опосередковано орієнтована на збереження та відтворення природи.

Про доцільність поведінки можна говорити на рівні тварин, зазначає Ю. М. Швалб. Натомість людині властивий інший психологічний феномен – цілепокладання. Здатність до цілепокладання, на думку Ю. М. Швалба, не є природною. Її виникнення зумовлене системою виховних впливів. Однак, якщо

механізм постановки цілей одного разу запустити, він „починає діяти за своїми внутрішніми законам як природна система” [6, с. 82]. Цілепокладання початково представлене дитині у вигляді особливих дій дорослих і поза цими діями не виникає. Важливо, щоб ці дії дорослих були взаємодією, щоб цілепокладання було репрезентоване дитині як таке, що існує в комунікації, в живому діалозі. І головне, співвідношення понять „мета – засіб” є центральним не тільки в процесі реалізації цілей, а й у процесі їх визначення. Доцільність поведінки дитини зумовлена репрезентованим дорослими процесом цілепокладання, який складається з визначення та реалізації цілей.

Психологи Л. І. Божович і Л. С. Славіна довели наявність мотивів, які спонукають дитину до дії не безпосередньо, а завдяки заздалегідь поставленій меті або наміру. Особливого значення Л. І. Божович надає формуванню у школярів здатності „самостійно ставити перед собою цілі та досягати їх, особливо цілі, що виходять за межі сьогодення. Це створює перспективи життя на достатньо тривалий час і формує цілеспрямованість...” [1, с. 79]. Перш за все, вчитель має визначити умови, за яких дитина сприйме поставлену мету і діятиме відповідно до неї. Це можливо, якщо мета, яку визначає вчитель, відповідає наявній у дитини потребі.

Отже, цілі є проміжною ланкою в задоволенні певної потреби особистості. На визначення мети у структурі доцільності впливає потреба, а мета, у свою чергу, зумовлює мотив. Таким чином, провідним завданням формування доцільної поведінки школярів є вплив на потреби, а отже, і на цілі, які ставить перед собою особистість під час організації власної діяльності.

Учні початкових класів здатні самостійно ставити цілі. Цілі їхньої діяльності мають бути тісно пов’язані з навчальною діяльністю, оскільки вона є провідною для молодшого шкільного віку. Визначення мети протягом цього вікового періоду має стимулюватися та підтримуватися дорослими на всіх проміжних етапах її досягнення до кінцевого результату. З огляду на аналіз наукових джерел і характеристику понять „доцільність” і „поведінка” вважаємо, що доцільна поведінка – це система свідомих дій і вчинків, зумовлених певною

ціллю, в яких виявляються моральні переконання особистості.

Різні аспекти формування екологічної поведінки школярів досліджували українські педагоги Н. А. Пустовіт, О. Л. Пруцакова, О. О. Колонькова, Л. Д. Руденко. Зокрема, екологічно доцільну поведінку Н. А. Пустовіт і О. Л. Пруцакова розглядають як систему соціально зумовлених, свідомо керованих дій і вчинків у сфері безпосередньої й опосередкованої взаємодії з довкіллям, метою якої є узгодження потреб особистості з вимогами збалансованого розвитку суспільства [3].

Визначаючи компоненти екологічно доцільної поведінки молодших школярів, О. В. Крюкова оперує такими поняттями, як „норми та правила поведінки”, „емоційно-ціннісне ставлення”, „дії та вчинки”. У процесі формування екологічно доцільної поведінки підкреслюється емоційна складова взаємовідносин людини з природою, що зумовлює активне залучення дітей до пошуку гуманних регуляторів поведінки.

Погоджуючись у цілому з визначенням екологічно доцільної поведінки та зважаючи на вагомий науковий доробок О. В. Крюкової з проблеми формування екологічно доцільної поведінки молодших школярів, вважаємо, що сутність екологічно доцільної поведінки буде розкрита ширше, якщо у визначенні врахувати цілеспрямовану екологічну діяльність учнів початкових класів. Власне процес формування екологічно доцільної поведінки набуде більшої ефективності, якщо надати йому гуманістичної спрямованості, тобто забезпечити суб'єкт – суб'єктну взаємодію його учасників.

Актуальною для нашого дослідження є також праця І. В. Трубник з проблеми формування екологічно мотивованої поведінки. Вона розглядається як система дій і вчинків людини, зумовлена:

- усвідомленням моральних норм поведінки в природному середовищі;
- ціннісним ставленням до природи;
- пізнавальними й естетичними потребами у сфері природи.

Екологічно мотивована поведінка, на думку І. В. Трубник, зумовлена екологічними мотивами, зовнішніми проявами яких є: самостійні спостереження

й досліди, розмови з дорослими про природу, бажання поділитися враженнями про світ природи, передати їх у своїй діяльності (грі, малюванні), бажання спілкуватися з рослинами та тваринами, доглядати за ними, надавати дорослим посильну допомогу в охороні природи.

Отже, формування екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів припускає звернення не тільки до інтелектуальної, а й насамперед, до емоційної та вольової складових особистості. Причому, під час будь-якого виду діяльності в учнів початкових класів щодо природи завжди задіяні психічні процеси пам'яті та мислення, сприйняття й уваги, почуття й уявлення, формуються і розвиваються інтереси та потреби.

Природним підґрунтям формування екологічно доцільної поведінки є вікові періоди, протягом яких складаються різні стосунки дитини з природним і соціальним середовищем. Кожен вік у поступальному формуванні екологічно доцільної поведінки як процесу набуття досвіду і досягнення визначеного результату виховання важливий по-своєму. У початковій школі закладаються підвалини світогляду, накопичуються елементарні знання про природу, формуються етичні почуття. Велика увага у початковій школі приділяється формуванню у дітей знань про відносини людини та природи, вихованню ціннісного ставлення до природи, турботі про її збереження та примноження, вмінню пізнавати природу, адже молодший шкільний вік посідає особливе місце у системі виховання як сенситивний до соціоприродних впливів.

Підтвердженням цього є праці І. Д. Беха, Л. І. Божович, Л. С. Виготського, В. В. Давидова, Д. Б. Ельконіна, В. С. Мухіної, Н. Ф. Талізінної, в яких визначені основні умови й чинники психічного розвитку та формування особистості учнів початкових класів. Ідеться про ті особливості учнів, які відображають специфіку їх взаємодії з навколишнім світом, включаючи природне та соціальне середовище.

Тому важливе значення для формування екологічно доцільної поведінки має демонстрація конкретних фактів конструктивної взаємодії з природою, перш за все, знайомство на місцевому матеріалі з різноманітною екологічною діяльністю дорослих і дітей у природі. Водночас варто звертати увагу і на

негативні факти впливу людини на природу, екологічні проблеми, зокрема в своїй місцевості.

Отже, серед основних умов, які забезпечують належний самоконтроль учнів початкових класів за поведінкою, є набуття позитивних навичок моральної поведінки та мотиваційної складової самоконтролю. Прогнозування моральної поведінки є центральним компонентом у структурі моральної саморегуляції поведінки учнів початкових класів.

Таким чином, психолого-педагогічними основами формування екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів є такі вікові характеристики: висока активність; прагнення до розвитку; емоційність; становлення дитини як суб'єкта діяльності; формування моральних почуттів під впливом конкретних дій; домінування конкретного безпосередньо чуттєвого сприйняття середовища. Крім вікових характеристик, у формуванні екологічно доцільної поведінки важливу роль відіграють психологічні особливості ставлення учнів початкових класів до природи.

Як використовувати вищезазначені психолого-фізіологічні особливості та можливості учнів початкових класів під час навчання, виховання, розвитку, формування екологічно доцільної поведінки, залежить від дорослих: учителів, батьків, вихователів. На думку А. С. Макаренка, „...виховує все: люди, речі, явища, але перш за все і більш за все люди. З них на першому місці батьки та педагоги”.

Аналіз психолого-педагогічної літератури допоміг виявити структурні компоненти екологічно доцільної поведінки (знання про об'єкти природи та норми і правила поведінки в природі; інтерес до об'єктів природи, ставлення до об'єктів природи як до суб'єктів взаємодії, переживання стосовно об'єктів природи, свідомі дії та вчинки, зумовлені ціллю збереження природи), а також сформулювати її визначення щодо учнів початкових класів.

Висновки. Отже, екологічно доцільна поведінка учнів початкових класів – це дії та вчинки під час безпосередньої та опосередкованої взаємодії з природою, пов'язані між собою ціллю збереження природи, обумовлені характерним для

учнів початкових класів непрагматичним суб'єкт-суб'єктним ставленням до об'єктів природи або зовнішньо унормовані дорослими (учителем, батьками). Дослідження проблеми формування екологічно доцільної поведінки школярів дає можливість виокремити особливості зазначеного процесу для учнів початкових класів.

Реалізація цієї мети не буде вдалою без свідомої педагогічної позиції батьків, які повинні вбачати у спілкуванні дітей з природою не тільки мету – формування гуманного ставлення до неї, але й засіб гармонійного розвитку особистості дитини. Тому виникає необхідність дослідити можливості сім'ї щодо формування екологічно доцільної поведінки учнів початкових класів, а також виявити, як школа, з одного боку, керує цим процесом, а з іншого – використовує досвід батьків у процесі екологічного виховання у позаурочний час.

РЕЗЮМЕ

А. П. Колышкина. Теоретические основы проблемы формирования экологически целесообразного поведения учеников начальной школы.

Аннотация. В статье обобщены попытки разных ученых определить особенности и типологию поведения. Осуществлен анализ сущности и структуры понятия «экологически целесообразное поведение», в ходе которого важно обратиться к рассмотрению категорий «поведение» и «целесообразность». Выяснено, что поведение личности обусловлено цепью сложных психологических образований: ценностями, потребностями, интересами и мотивами. Обоснованы структурные компоненты экологически целесообразного поведения, а также сформулированы ее определения в отношении учащихся начальных классов.

Ключевые слова: поведение, целесообразность, экологическая поведение, экологически целесообразное поведение, ученики начальных классов.

SUMMARY

A. P. Kolyshkina The theoretical basis of the problem of formation of ecologically sound behavior of primary school students.

Summary. This article summarizes the various attempts of scientists to determine the characteristics and behavior typology. The analysis of the nature and structure of the term „environmentally appropriate behavior” during which it is important to turn to the consideration of categories „behavior” and „feasibility”. It was found that individual behavior is caused by a chain complex psychological entities: values, needs, interests and motives. Behavior – a system action or behavior personality caused personal values, aims to transform and change the world, to some extent, concerns and interests of object interaction. Under environmental behavior consider such a system action or behavior of the individual, directly or indirectly focused on conservation and

restoration of nature. The feasibility of the child's behavior is caused by sending adults process of goal-setting, which consists of defining and implementing goals. Formation of environmentally sound behavior of primary school pupils treatment involves not only intellectual, but primarily to the emotional and volitional personality. Natural background forming environmentally sound behavior is age periods during which consist of various child's relationship with the natural and social environment. Psycho-pedagogical bases forming environmentally sound behavior of primary school pupils are following age characteristics: high activity; striving for development; emotion; formation of the child as a stakeholder; formation of moral feelings under the influence of specific actions; dominance of a particular directly senses the medium. Grounded structural components of environmentally sound behavior in relation to primary school pupils (knowledge of the nature and objects of the norms and rules of behavior in nature, interest in natural objects, attitudes towards natural objects as subjects of interaction, experiences regarding objects nature, deliberate actions and actions arising purpose of nature conservation) and formulated its determination on primary school pupils.

Keywords: behavior, feasibility, environmental behavior, environmentally appropriate behavior, goal-setting, primary school students.

ЛІТЕРАТУРА

1. Божович Л. И. Психологическое развитие школьника и его воспитание / Л. И. Божович, Л. С. Славина. – М. : Знание, 1979. – 96 с.
2. Имедадзе И. В. Полимотивация и принцип соответствия мотива и деятельности / И. В. Имедадзе // Проблема формирования социогенных потребностей. – Тбилиси, 1981. – С. 31–39.
3. Пустовіт Н. А. Теоретичні засади формування екологічно доцільної поведінки школярів / Н. А. Пустовіт // Теоретико–методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць / [за ред. І. Д. Бека]. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Д. Г. Зволейко ; Інститут проблем виховання НАПН України, 2009. – Вип. 13, кн. 1. – С. 353–361.
4. Тарасенко Г. С. Природа як цінність у контексті актуальних проблем екологічного виховання / Г. С. Тарасенко // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / [за заг. ред. О. В. Сухомлинської, ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Сеульського; упоряд. О. М. Павліченка]. – К. : АПН України, 1997. – С. 205–209.
5. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. : Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 576 с.
6. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания / Ю. М. Швалб. – К. : Стилос, 1997. – 240 с.
7. Якобсон С. Г. Становление психологических механизмов этической регуляции поведения / С. Г. Якобсон // Психология формирования и развития личности : сб. статей / отв. ред. Л. И. Анцыферова. – М. : Наука, 1981. – С. 34–38.